

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

פרשת בא: הבת שהניחה תפילין לאביה

לפני שנים רבות נשאל הרב משה שיק¹ אודות אדם משותק שאינו יכול להזיז את איבריו. בכל בוקר, הבת שלו קושרת לו על ידו את התפילין של יד ומניחה את תפילין של ראש על ראשו. כעת הוא שואל שתי שאלות - האם הוא פטור ממצוות תפילין, שהרי הוא אינו יכול לקשור על ידו את התפילין, ושמה מי שאינו יכול לקשור את התפילין אינו חייב בהנחתו? השאלה השנייה קשורה לראשונה, האם הבת שלו יכולה לקשור עליו את התפילין?

בפרשת השבוע הצטוונו על מצוות תפילין: "וְהָיָה לְךָ לְאֹת עַל יָדְךָ וּלְזָכְרוֹן בֵּין עֵינֶיךָ לְמַעַן תִּהְיֶה תּוֹרַת ה' בְּפִיךָ".² מצווה זו הצטוונו שוב גם בספר דברים: "וְקִשְׁרָתָם לְאֹת עַל יָדְךָ וְהָיוּ לְטָפֶת בֵּין עֵינֶיךָ".³

יש לשים לב לשינוי הלשוני של התורה בין הפסוקים - בפסוק בפרשת השבוע, בספר שמות, נאמרה לשון סבילה: "וְהָיָה לְךָ לְאֹת עַל יָדְךָ וּלְזָכְרוֹן בֵּין עֵינֶיךָ". בכך התורה אינה מצווה את האדם לעשות מעשה ולהניח תפילין על ידו וראשו, אלא עיקר המצווה שהן יהיו מונחות עליו. לעומת זאת, בפסוק בספר דברים נאמרה לשון פעולה: "וְקִשְׁרָתָם לְאֹת עַל יָדְךָ", לשון המורה שעיקר המצווה היא לעשות מעשה של קשירת התפילין על ידו.

ההבדל בין שתי לשונות אלו מחדד לנו את גדר המצווה - האם מצוות תפילין עיקרה היא מצוות פעולה, היינו לעשות מעשה של קשירה והנחה. או שמא הפעולה מהווה רק הכשר ואמצעי לעיקר המצווה שהיא הימצאות התפילין על האדם, בתוצאה.⁴

יתכן ושאלה זו תלויה במהות המצווה - בציווי בספר שמות נראה שמהות המצווה היא להזכיר לאדם את מצוות תלמוד תורה, שכן נאמר: "וְהָיָה לְךָ לְאֹת עַל יָדְךָ וּלְזָכְרוֹן בֵּין עֵינֶיךָ לְמַעַן תִּהְיֶה תּוֹרַת ה' בְּפִיךָ".² ואילו בציווי בספר דברים מדובר על מצווה בפני עצמה שאינה מהווה זיכרון למצווה אחרת. שתי הבנות אלו אודות מהות המצווה, מצויות במחלוקת תנאים במדרש:

אמר רבי אלעזר, אמרו ישראל לפני המקום אנו רוצים ליגע בתורה יומם ולילה אבל אין לנו פנאי. אמר להם הקב"ה, קיימו מצוות תפילין ומעלה אני עליכם כאילו אתם יגיעים יומם ולילה. רבי יוחנן אמר, מקרא מלא הוא והיה לאות על ידך למען תהיה תורת ה' בפיך.⁵

לדעת רבי אלעזר, מהות מצוות תפילין היא להזכיר לאדם להגות בתורה, כדברי הציווי בספר שמות 'למען תהיה תורת ה' בפיך'. על כך חולק רבי יהושע בן לוי וטוען שיש הבדל בין מצוות תפילין המתקיימת רק ביום למצוות תלמוד תורה המתקיימת גם בלילה, ולכן מוכח שמצוות תפילין היא מצווה בפני עצמה ואינה מהווה זיכרון למצוות תלמוד תורה.

נראה שאם גדר המצווה בפעולה, לעשות מעשה שהתפילין יהיו עליו, אז מדובר על מצווה עצמית שיש לה זמן לקיום המעשה, לעשות אותו ביום ולא בלילה, כדברי המכילתא: "בימים אתה נותן ולא בלילות".⁶ אבל אם גדר המצווה בתוצאה, שהתפילין יהיו מונחים עליו, נראה שאין להגביל את זמן הקיום, כשם שאין להגביל את זמן קיום מצוות תלמוד תורה הנוהגת ביום ובלילה.

הבחנה זו בגדר המצווה ניתן לראות במחלוקת הרמב"ם והרא"ש. לדעת הרמב"ם⁷ אמנם אין להניח תפילין אחרי שקיעת השמש אבל מותר להניח תפילין לפני השקיעה ולהשאיר אותן על עצמו בלילה.

¹ שו"ת מהר"ם שיק (או"ח סימן טו).

² שמות (יג, ט).

³ דברים (ו, ח).

⁴ ראו: שו"ת אבני נזר (או"ח סימן מ אות ו); שו"ת הר צבי (או"ח ח"א סימן כג).

⁵ ילקוט שמעוני (פרשת בא רמז רכב). ראו גם: אור שמח (הל' תלמוד תורה פ"א ה"ב).

⁶ מכילתא דרבי ישמעאל (פרשת בא מסכתא דפסחא פרשה יז).

⁷ רמב"ם (הל' תפילין פ"ד הי"א).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

וקשה, הרי נפסק להלכה שאין להניח תפילין בלילה כי 'לילה לאו זמן תפילין',⁸ א"כ מדוע מי שהניח תפילין לפני השקיעה יכול להשאירן על עצמו בלילה?⁹

כנראה שהרמב"ם סובר שמצוות תפילין היא מצוות פעולה, לעשות מעשה להניח על עצמו תפילין, ולכן מעשה זה מוגבל לקיום רק ביום ולא בלילה, וזו הכוונה 'לילה לאו זמן תפילין' היינו שאין לעשות מעשה להניח בלילה אלא ביום. אבל אם אכן הניח ביום והם נמצאים עליו בלילה, הוא לא צריך להורידם, כי את מעשה ההנחה עשה ביום.¹⁰ אולם, הרא"ש¹¹ חלק על הרמב"ם וסבר שאם אסור להניח תפילין בלילה אז גם אסור להשאירם על עצמו בלילה אף אם הניחם ביום. לדבריו, מצוות תפילין היא מצוות תוצאה, שהתפילין יהיו עליו, והמעשה הוא האמצעי לשם כך. לפיכך, 'לילה לאו זמן תפילין' הכוונה שאסור לאדם להימצא עם תפילין שמונחות עליו בלילה, גם אם עשה מעשה להנחתן עליו ביום, כי קיומה של המצווה להיות עם תפילין עליו ביום ולא בלילה.

הבדל נוסף בהגדרת המצווה נעוץ במקרה בו אדם הניח תפילין לפני עלות השחר, זמן שאינו זמן להנחת תפילין, והשאיר אותן על עצמו אחרי שהאיר היום. על כך נאמר בגמרא,¹² שכאשר מאיר היום ומגיע זמן קיום המצווה, עליו למשמש בתפילין. רש"י¹³ הסביר שהנגיעה בתפילין כשהאיר היום היא כאילו הניחן מחדש. נראה מדבריו שגדר המצווה הוא מצוות פעולה, ולכן כיון שעשה מעשה בזמן שאינו זמן מעשה המצווה, בלילה, אז כשיגיע היום עליו לעשות מעשה וזה יכול להתממש במשמוש התפילין שזה כמו הנחתן מחדש.

אחד ההבדלים ביחס להגדרת המצווה כמצוות פעולה או תוצאה, הוא שאלת משך קיום המצווה. כלומר, קיומה של מצווה המוגדרת כמצוות פעולה הוא ברגע אחד בלבד, בעת עשיית המעשה, ולאחר מכן אין עוד מצווה. ואילו קיומה של מצווה המוגדרת כמצוות תוצאה נמשך זמן רב ואינו מסתכם באירוע רגעי.

אם מצוות תפילין מוגדרת כמצוות פעולה, לעשות מעשה להניח תפילין, אז קיומה של המצווה נמשך ברגע אחד, בעת מעשה הקשירה וההנחה, ואילו הימצאות האדם עם התפילין במשך זמן רב אינו אלא מצווה מן המובחר בלבד. ואכן, כתב הרמב"ם: "צריך אדם להשתדל להיותן עליו כל היום",¹⁴ היינו שזו מצווה מן המובחר, אך עיקר המצווה היא מצוות פעולה המסתיימת ברגע קט. לכן כתב הפרי מגדים בדעת הרמב"ם: "אם לא הניח יום אחד כלל לתפילין ביטל מצוות עשה, ובהניח רגע עליו קיים המצווה, אבל מצווה מן המובחר להיות עליו כל היום".¹⁵ אולם, לשון השולחן ערוך היא: "מצוותן להיותם עליו כל היום",¹⁶ וכתב הלבוש¹⁷ שהסיבה לכך היא שאות וזיכרון צריכים להיות על האדם באופן תמידי, דבר המורה שמצוות תפילין היא מצוות תוצאה, בהיות התפילין עליו כפי מהותה של המצווה המהווה זיכרון לתלמוד תורה שאינו מוגבל בזמן. לפיכך המצווה שיהיו התפילין עליו כל היום.

כעת נשוב לשאלה שנשאל הרב משה שיק¹ אודות אדם משותק שאינו יכול להזיז את איבריו, והבת שלו קושרת לו על ידו את התפילין של יד ומניחה את תפילין של ראש על ראשו. השאלה היא האם הוא מחויב במצוות תפילין כאשר הוא לא יכול לעשות מעשה בהנחתן, וכן האם הבת שלו יכולה לקשור עליו את התפילין?

נראה שהמענה לשאלה זו תלוי בהגדרת המצווה. אם מצוות תפילין היא מצוות תוצאה, שהתפילין יהיו מונחות עליו, ומעשה הקשירה וההנחה מהווה רק אמצעי והכשר להגיע לתכלית התוצאה, אזי אין צורך שמעשה הקשירה יהיה דווקא ע"י אדם המחויב במצווה. לפיכך, אישה שאינה מחויבת במצווה זו יכולה לקשור ולהניח את התפילין על

⁸ רמב"ם (הלי תפילין פ"ד ה"י); כסף משנה (שם ה"א).

⁹ ראו: שיטה מקובצת (מנחות לו ע"ב אות א ד"ה ואם לשמרן) שהקשה כן.

¹⁰ ספר התרומה (הלי תפילין סימן ריג ד"ה משפט אם); שו"ת ארץ צבי (ח"א סימן ט) בדעת הרמב"ם.

¹¹ רא"ש (הלכות קטנות, הלי תפילין סימן יז).

¹² מנחות (לו ע"א).

¹³ רש"י (מנחות לו ע"א ד"ה ממשמש).

¹⁴ רמב"ם (הלי תפילין פ"ד הכ"ה).

¹⁵ פרי מגדים (או"ח סימן לו אשל אברהם ס"ק ב).

¹⁶ שולחן ערוך (או"ח סימן לו סעיף ב).

¹⁷ לבוש (או"ח סימן לו סעיף ב). כ"כ: ישועות יעקב (או"ח סימן לו ס"ק א).

רעיון בפרשה

נתנאל אוירבך

האדם, והוא מקיים את המצווה בעצם התוצאה שהוא מצוי איתן.¹⁸ ואכן, בגמרא מובא: "מעשה באישה אחת שנישאת לחבר, והייתה קושרת לו תפילין על ידו",¹⁹ והסביר זאת בשו"ת אבני נזר²⁰ שגדר המצווה כמצוות תוצאה משום שהציווי נאמר בלשון תוצאה 'וְהָיָה לָךְ לְאוֹת עַל יָדְךָ', א"כ "במה שהם עליו לבד מקיים המצווה". אולם, אם גדר המצווה כמצוות פעולה לא נוכל להכשיר שאישה או מי שאינו מחויב במצווה יעשה את מעשה המצווה. לפיכך, כתבו התוספות²¹ שהאישה המתוארת בגמרא לא הייתה קושרת אלא רק מסייעת לו לקשור.²²

בין תפילין של יד לתפילין של ראש

בדברינו ביחס לגדר המצווה, לא הבחנו בין תפילין של יד לתפילין של ראש, אך הרב יוסף רוזין²³ עורך הבחנה זו. לדבריו, מצוות תפילין של יד היא מצוות פעולה בעצם הקשירה של התפילין עליו, ואילו מצוות תפילין של ראש היא מצוות תוצאה בהיות התפילין הללו מונחים על ראשו.

ניתן לסייע להבחנה זו מלשון הפסוק: "וְקִשְׁרָתָם לְאוֹת עַל יָדְךָ וְהָיוּ לְטֹטְפֹת בֵּין עֵינֶיךָ".²⁴ ביחס לתפילין של יד הלשון היא פעילה, 'וְקִשְׁרָתָם', ואילו לשון הציווי על תפילין של ראש היא סבילה 'וְהָיוּ' המורה על התוצאה. זאת ועוד, הבחנה זו ניתן לראות בפרטי ההלכות בתחילת הלכותיו של הרמב"ם, כאשר ביחס לתפילין של ראש נכתבה לשון סבילה: "להיות תפילין על הראש", ואילו ביחס לתפילין של יד נאמרה לשון פעולה "לקשרן על היד".

לאור הבחנה זו נוכל להבין את ההבדל בלשון הברכה על תפילין, כפי שמופיע בגמרא: "על תפילה של יד אומר... להניח תפילין. על תפילין של ראש אומר... על מצוות תפילין".²⁵ את ההבדל ביאר הטי"ז²⁶ בשם אה"ר רבי יצחק, שמשמעות תפילין של ראש "לזיכרון להאמין מציאות ה' יתברך ויחודו ויציאת מצרים ושכר ועונש", ולכן אין כל צורך במעשה ההנחה על ראשו, שהרי הזיכרון הזה יכול להתקיים גם ללא מעשה ההנחה. לפיכך הברכה בלשון סבילה, 'על מצוות תפילין', כי עיקר המצווה בזיכרון ובתוצאה. ואילו מצוות תפילין של יד מוגדרת כמצוות פעולה, כפי שנאמר "וְקִשְׁרָתָם לְאוֹת עַל יָדְךָ", ולכן הברכה בהתאם 'להניח תפילין'.

ניתן לראות הבחנה זו בין תפילין של יד לשל ראש בעוד שינוי בלשון הברכה. בתפילין של ראש מברכים 'על מצוות תפילין', ובתפילין של יד הנוסח הוא 'להניח תפילין'. לדברי הרב יוסף רוזין²⁷ ההבדל בין מצווה שקיומה נמשך זמן רב, עליה מברכים בלשון 'על', למצווה שקיומה מסתיים בעת סיום הפעולה, עליה מברכים בלשון הפעולה, 'להניח'. לפיכך נראה, שמצוות תפילין של ראש מוגדרת כמצוות תוצאה בהיות התפילין מונחות על ראשו, וקיומה נמשך זמן רב תמידי, הגדרה התואמת את לשון הברכה 'על', ואילו מצוות תפילין של יד מוגדרת כמצוות פעולה המסתיימת בעת בסיומה של הפעולה, לפיכך הברכה היא בלשון הפעולה 'להניח'.

¹⁸ כ"כ: שו"ת מהר"ם שיק (או"ח סימן טו); שו"ת יהודה יעלה (או"ח סימן יט); שו"ת הר צבי (או"ח ח"א סימן כג). ראו: בעקבי הצאן (סימן א אות ח) שבת של הרי"ד סולובייצ'יק הניחה לו תפילין כשהיה חולה.

¹⁹ עבודה זרה (לט ע"א).

²⁰ שו"ת אבני נזר (או"ח סימן מ אות ו).

²¹ תוספות (מנחות לו ע"א ד"ה משעת). כ"כ: הגהות מיימוניות (הל' ציצית פ"א הי"ב).

²² ראו עוד: הרב יוסף רוזין (קובץ אגרות, ח"ב סימן ג; צפנת פענח, הל' תפילין פ"ד הי"ד) לענין הנחת תפילין לילד לפני גיל בר-מצווה, אם הוא מניח אינו יכול לברך ואם אביו מניח עליו הוא יכול לברך.

²³ צפנת פענח (הל' תפילין פ"ד הי"ד).

²⁴ דברים (ו, ח).

²⁵ מנחות (לו ע"א).

²⁶ ט"ז (או"ח סימן כה ס"ק ו).

²⁷ צפנת פענח (הל' ברכות פ"א הי"ח) לגבי ברכת המילה; צפנת פענח (השלמה עמוד 46) לגבי ברכת פדיון הבן.